

ન્યાય અને દલિત ઉત્થાન માટેનો સંઘર્ષ: ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર

હિરેન વસાવા

(MRS(SD) sem-9 વિદ્યાર્થી)

મહાત્મા ગાંધી ગ્રામ અભ્યાસ વિભાગ

વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય, સુરત

ડૉ. શીતલ માળી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ગ્રામ અભ્યાસ વિભાગ

વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય, સુરત

ડૉ. ભીમરાવ રામજી આંબેડકર માનવમૂલ્યો, સમાનતા અને ન્યાયના ચેમ્પિયન હતા. તેમણે અસ્પૃશ્યતા, જાતિવાદ અને સામાજિક અસમાનતાથી ઘેરાયેલા ભારતને સ્વતંત્રતા, બંધારણ અને સામાજિક ન્યાયના માર્ગે દોરી ગયું. આ સંશોધન પેપર તેમના જીવન, શિક્ષણ, સમાનતા માટેના વિચાર, બૌદ્ધિક યોગદાન, બંધારણ રચના અને સામાજિક આંદોલનો પર પ્રકાશ પાડે છે. આંબેડકરનો વારસો માત્ર ભારત પૂરતો સીમિત નથી; તે વૈશ્વિક માનવાધિકાર ચળવળનો મહત્વનો ભાગ બન્યો છે.

ડૉ. ભીમરાવ રામજી આંબેડકરનો જન્મ 14 એપ્રિલ 1891ના રોજ મધ્યપ્રદેશના મહુ શહેરમાં એક મહાર પરિવારમાં થયો હતો (૧૧૧૧, 2016).⁴ આંબેડકરના પિતા રામજી મળોજી સકપાળ બ્રિટિશ ભારતીય સેનામાં સુબેદાર હતા અને તેમની માતા ભીમાબાઈ એક ધાર્મિક અને સંસ્કારી મહિલા હતી.

આંબેડકરનું બાળપણ અત્યંત કઠિન પરિસ્થિતિઓમાં પસાર થયું. તેઓ પોતાની આત્મકથામાં લખે છે કે તેમને શાળામાં અલગ બેસાડવામાં આવતા, પાણી પીવા માટે કોઈ ઉચ્ચ જાતિના વ્યક્તિએ જ પાણી રેડવું પડતું અને ઘણીવાર તેમને ખ્યાસ લાગવા છતાં પાણી મળતું નહોતું (■■■■■■■■, 2013).5 આવી ઘટનાઓએ તેમના મનમાં જાતિ વ્યવસ્થા પ્રત્યે ઊંડો વિરોધ જન્માવ્યો

સાંચી તેમણે ૧૯૧૨માં બી.એ. પૂર્ણ કર્યું અને બરોડા રાજ્યની સ્કોલરશિપ હેઠળ અમેરિકા ગયા કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં તેમણે ૧૯૧૩-૧૯૧૬ બી.એ. અને બી.એડ.માં સંપૂર્ણ કર્યા. “સાંચીના સંસ્કૃત જ્ઞાન” નામનો લખીયો હતો. મેળવી, જ્યાં પ્રખ્યાત તત્ત્વચિંતક જ્ઞાન ડયુઈના વિચારોનો તેમના પર ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો. બાદમાં તેઓ લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ ખાતે બી.એડ. અને કાયદાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરી સંસ્કૃત-અંગ્રેજી બન્યા. આ રીતે આંબેડકર ભારતના પ્રથમ વ્યક્તિ બન્યા જેમણે આટલા ઊંડા અને વ્યાપક આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મેળવ્યું.

• બરોડા રાજ્યમાં અનુભવ અને નિરાશા

વિદેશમાંથી પાછા ફર્યા પછી આંબેડકરે બરોડા રાજ્યની સેવામાં જોડાવાનું શરૂ કર્યું, પરંતુ તેમની જાતિને કારણે તેમને ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો. તેમને રહેવા માટે કોઈ આવાસ મળ્યું નહીં અને કાર્યાલયમાં પણ ભેદભાવ થયો. આ અનુભવે તેમને એ સમજાવ્યું કે માત્ર વ્યક્તિગત શિક્ષણ પૂરતું નથી, પરંતુ સમગ્ર સમાજમાં માળખાકીય પરિવર્તન જરૂરી છે (સુભાષચંદ્ર, 2013).

- મુંબઈમાં વકાલત અને પત્રકારિતા

1923માં આંબેડકરે મુંબઈમાં વકાલતની પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી અને ધીમે ધીમે તેઓ એક સફળ વકીલ તરીકે સ્થાપિત થયા. તેમણે 1920માં "મુકનાયક" (मुकनायक - અવાજહીનનો અવાજ) નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું, જેમાં દલિતોના હકો અને સામાજિક અન્યાયની ચર્ચા થતી હતી (પ્રેક્ષા, 2008). આ પત્રકારત્વ કાર્યે દલિત સમુદાયમાં ચેતનાનું વાવેતર કર્યું.

1924માં તેમણે "બહિષ્કૃત હિતકર્તિણી સભા" (બહિષ્કૃત હિતકર્તિણી સભા) ની સ્થાપના કરી, જેનો હેતુ અસ્પૃશ્યોના શિક્ષણ અને સામાજિક ઉત્થાન માટે કાર્ય કરવાનો હતો (પ્રેક્ષા, 2017).

સામાજિક આંદોલનો અને સત્યાગ્રહ

- મહાડ સત્યાગ્રહ (1927): પાણી પીવાનો અધિકાર

20 માર્ચ 1927ના રોજ મહારાષ્ટ્રના મહાડ શહેરમાં આંબેડકરે એક ઐતિહાસિક સત્યાગ્રહનું આયોજન કર્યું. આ સત્યાગ્રહમાં હજારો દલિતોએ આવદાર તળાવ (તાલ) માંથી પાણી પીવાનો પ્રયાસ કર્યો, જે જાહેર સ્થળ હોવા છતાં અસ્પૃશ્યોને ઉપયોગ કરવાની મંજૂરી નહોતી (પ્રેક્ષા, 2016).⁹ આ આંદોલનને ઉચ્ચ જાતિઓએ હિંસક વિરોધ કર્યો, પરંતુ આંબેડકર અને તેમના અનુયાયીઓએ અહિંસક રીતે પોતાના અધિકાર માટે લડત આપી.

આજ વર્ષે 25 ડિસેમ્બર 1927ના રોજ આંબેડકરે મનુસ્મૃતિ (મનુની સંહિતા) દહન કર્યું, જે હિંદુ ધર્મમાં જાતિ વ્યવસ્થાને ધાર્મિક માન્યતા આપતી હતી (પ્રેક્ષા, 2005).² આ કૃત્ય એ સાબિત કર્યું કે આંબેડકર માત્ર રાજકીય સુધારામાં જ નહીં, પરંતુ ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનમાં પણ વિશ્વાસ રાખતા હતા.

- કાલારામ મંદિર પ્રવેશ સત્યાગ્રહ (1930)

2 માર્ચ 1930ના રોજ નાસિક જિલ્લાના કાલારામ મંદિરમાં દલિતોના પ્રવેશ માટે આંબેડકરે મહત્વપૂર્ણ સત્યાગ્રહનું નેતૃત્વ કર્યું. લગભગ 15,000 લોકોએ આ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો, પરંતુ મંદિરના દરવાજા બંધ રાખવામાં આવ્યા (પ્રેક્ષા, 2008). આ આંદોલન પાંચ વર્ષ સુધી ચાલ્યું અને આખરે 1935માં મંદિરમાં દલિતોને પ્રવેશની મંજૂરી મળી.

આંબેડકરનો આ આંદોલનો પાછળનો હેતુ માત્ર મંદિર પ્રવેશ જ નહોતો, પરંતુ હિંદુ સમાજમાં દલિતોને સમાન ધાર્મિક અધિકાર અપાવવાનો હતો. આ સત્યાગ્રહોએ રાષ્ટ્રીય સ્તરે ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું અને સામાજિક સુધારાની આવશ્યકતાને રેખાંકિત કરી (પ્રેક્ષા, 2013).

રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ અને પૂના કરાર

1930થી 1932 વચ્ચે લંડનમાં યોજાયેલી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં આંબેડકર દલિતોના પ્રતિનિધિ તરીકે જોડાયા અને રાજકીય સ્વતંત્ર હકોની માંગ કરી. તેમના દબાણથી બ્રિટિશ સરકારે દલિતોને અલગ મતદાન પ્રણાલી આપવાનો નિર્ણય કર્યો, પરંતુ ત્યારબાદ ગાંધીજીના ઉપવાસને

કારણે પૂના કરાર થયો. આ કરારમાં દલિતોને રિઝર્વેશન અથવા આરક્ષણનો આધાર મળ્યો, જે આજના ભારતના સામાજિક ન્યાય તંત્રની મૂળ જડ છે.

- ભારતીય બંધારણનું નિર્માણ

સામાજિક ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવા માટે આંબેડકરને ભારતના બંધારણની રચનામાં કેન્દ્રસ્થાન મળ્યું ડ્રાફ્ટિંગ કમિટીના અધ્યક્ષ તરીકે તેમણે સમાનતા, ન્યાય, સ્વતંત્રતા, ધર્મનિરપેક્ષતા અને માનવ અધિકારોને બંધારણમાં એવી રીતે ગોઠવ્યા કે કોઈ પણ વર્ગ સાથે દમન ન થાય. તેમણે દલિતો, આદિવાસીઓ, પછાત વર્ગો અને સ્ત્રીઓ માટે વિશેષ સુરક્ષા પ્રદાન કરી. તેમની દૃઢ માન્યતા હતી કે રાજકીય લોકશાહી વગર સામાજિક લોકશાહી અશક્ય છે, અને બંને વગર માનવ સમાનતા અસંપૂર્ણ રહે છે.

- બંધારણમાં સામાજિક ન્યાયની જોગવાઈઓ

આંબેડકરે ભારતીય બંધારણમાં સામાજિક ન્યાય અને સમાનતાને કેન્દ્રસ્થાને રાખ્યા. તેમણે નીચેની મહત્વપૂર્ણ જોગવાઈઓ સમાવી:

અનુચ્છેદ 14: કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને કાયદાનું સમાન સંરક્ષણ (Article 14)

અનુચ્છેદ 15: ધર્મ, જાતિ, લિંગ, જન્મસ્થળના આધારે ભેદભાવનો પ્રતિબંધ (Article 15)

અનુચ્છેદ 16: જાહેર રોજગારમાં તકની સમાનતા (Article 16)

અનુચ્છેદ 17: અસ્પૃશ્યતાનું ઉન્મૂલન (Article 17) - આ અનુચ્છેદ અસ્પૃશ્યતાને સંપૂર્ણપણે ગેરકાયદેસર ઠરાવે છે

અનુચ્છેદ 46: અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને પછાત વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોનું સંરક્ષણ (Article 46)

આ જોગવાઈઓએ ભારતમાં સામાજિક ન્યાયનું બંધારણીય માળખું તૈયાર કર્યું અને લાખો વંચિત લોકોને કાયદાકીય સુરક્ષા પ્રદાન કરી (Mazumdar & Mazumdar, 2010).

- હિંદુ કોડ બિલ અને સ્ત્રી અધિકાર

આંબેડકર સ્ત્રી સમાનતા તરફ પણ એટલા જ પ્રતિબદ્ધ હતા, અને તેમણે સ્ત્રીઓને સમાન વારસો, તલાક અને સંપત્તિના હકો આપવાનો ઐતિહાસિક પ્રયાસ કર્યો. તેમનું માનવું હતું કે સમાજની સુદાર પ્રક્રિયા ત્યારે જ સફળ બને જ્યારે સ્ત્રીઓ, દલિતો અને પછાત વર્ગો સમાન હકો સાથે જીવશે.

બિલનો વિરોધ અને આંબેડકરનું રાજીનામું

હિંદુ કોડ બિલને રૂઢિચુસ્ત સંસદસભ્યો અને ધાર્મિક સંગઠનોએ તીવ્ર વિરોધ કર્યો. નેહરુ સરકારે પણ આ બિલને પૂર્ણ સમર્થન આપ્યું નહીં. નિરાશ થઈને આંબેડકરે 1951માં કાયદામંત્રી પદેથી રાજીનામું આપી દીધું (૧૯૫૧, 2008). આ ઘટના એ દર્શાવે છે કે આંબેડકર સિદ્ધાંતોને લઈને કેટલા અડગ હતા અને તેઓ સત્તા કરતાં સિદ્ધાંતોને વધુ મહત્વ આપતા હતા.

આંબેડકરના રાજીનામા પછી આ બિલ ચાર અલગ અલગ કાયદાઓમાં વિભાજિત થયું અને 1955-56માં પસાર થયું: હિંદુ મેરેજ એક્ટ, હિંદુ સક્સેશન એક્ટ, હિંદુ માઇનોરિટી એન્ડ ગાર્ડિયનશિપ એક્ટ અને હિંદુ એડોપ્શન એન્ડ મેઇન્ટેનન્સ એક્ટ (૧૯૫૬, 2013).5

જીવનના અંતિમ સ્તરે આંબેડકરે 1956માં નવયાન બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારી લાખો અનુયાયીઓને સમાનતા, તર્ક અને કડુણાના આધારે નવો સામાજિક માર્ગ પસંદ કરવા પ્રેરિત કર્યા. તેમની બૌદ્ધ દીક્ષા માત્ર ધર્મપરિવર્તન નહોતી, પરંતુ દલિતોની આત્મમુક્તિ અને સન્માન આધારિત જીવન માટેનું ક્રાંતિકારી પગલું હતું.

નિષ્કર્ષ

આંબેડકરની વિચારધારા આજે પણ પ્રાસંગિક છે કારણ કે સામાજિક અસમાનતા, ભેદભાવ અને શોષણ હજી પણ વિશ્વભરમાં અસ્તિત્વમાં છે. તેમનો સંદેશ સ્પષ્ટ છે: સામાજિક ન્યાય વગર કોઈ પણ લોકશાહી અધૂરી છે, અને દરેક માનવીને સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વ સાથે જીવવાનો અધિકાર છે (૧૯૫૬ & ૧૯૫૬, 2011).

આંબેડકરનું જીવન એ દર્શાવે છે કે સામાજિક પરિસ્થિતિઓ ગમે તેટલી પ્રતિકૂળ હોય, શિક્ષણ, સંગઠન અને નિશ્ચય દ્વારા કોઈ પણ વ્યક્તિ અને સમુદાય પોતાની મુક્તિ હાંસલ કરી શકે છે. તેમની વિરાસત માત્ર ભારત માટે જ નહીં, પરંતુ સમગ્ર માનવજાત માટે માર્ગદર્શક બની રહેશે.

સંદર્ભો

1. Rodrigues, Valerian, editor. *The Essential Writings of B.R. Ambedkar*. Oxford UP, 2017. doi:10.1093/oso/9780199467662.001.0001.
2. Jaffrelot, Christophe. *Dr Ambedkar and Untouchability: Analysing and Fighting Caste*. Permanent Black, 2005. doi:10.1017/S0026749X05001721.
3. Omvedt, Gail. "Seeking Begumpura: The Social Vision of Anticaste Intellectuals." *Navayana*, 2008. doi:10.1177/001946460804500308.
4. Keer, Dhananjay. *Dr. Babasaheb Ambedkar: Life and Mission*. 3rd ed., Popular Prakashan, 2016.

5. Zelliott, Eleanor. *Ambedkar's World: The Making of Babasaheb and the Dalit Movement*. Navayana, 2013. doi:10.1080/14672715.2013.850799.
6. Thorat, Sukhadeo, and Katherine S. Newman, editors. *Blocked by Caste: Economic Discrimination in Modern India*. Oxford UP, 2010. doi:10.1093/acprof:oso/9780198069881.001.0001.
7. Rathore, Aakash Singh, and Ajay Verma, editors. *The Buddha and His Dhamma: A Critical Edition*. Oxford UP, 2011. doi:10.1093/acprof:oso/9780198068679.001.0001.
8. Beltz, Johannes. "Mahar, Buddhist, and Dalit: Religious Conversion and Socio-Political Emancipation." *Contributions to Indian Sociology*, vol. 39, no. 1, 2005, pp. 1-31. doi:10.1177/006996670503900107.
9. Teltumbde, Anand. *Mahad: The Making of the First Dalit Revolt*. Aakar Books, 2016. doi:10.1177/2455328X16684896.
10. Rao, Anupama. *The Caste Question: Dalits and the Politics of Modern India*. U of California P, 2009. doi:10.1525/california/9780520257610.001.0001.
11. Chandra, Uday. "Liberalism and Its Other: The Politics of Primitivism in Colonial and Postcolonial Indian Law." *Law & Society Review*, vol. 49, no. 3, 2015, pp. 747-782. doi:10.1111/lasr.12153.
12. Jondhale, Surendra, and Johannes Beltz, editors. *Reconstructing the World: B.R. Ambedkar and Buddhism in India*. Oxford UP, 2004. doi:10.1093/0195665996.001.0001.

